

ALISHER NAVOIYNING “XAMSA” ASARINING BADIY-FALSAFIY AHAMIYATI VA O‘ZBEK ADABIYOTI TARAQQIYOTIDAGI O‘RNI

Shokirova Marjona Farruh qizi

Buxoro davlat pedagogika instituti

3-O‘TA-24 guruh talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18966742>

Annotatsiya. Mazkur maqolada buyuk mutafakkir va shoir Alisher Navoiyning “Xamsa” asarining badiiy-falsafiy mohiyati, g‘oyaviy mazmuni va o‘zbek adabiyoti taraqqiyotidagi o‘rni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Asarning yaratilish tarixi, kompozitsion tuzilishi, obrazlar tizimi hamda unda aks etgan komil inson, adolat, ishq va ma’naviy kamolot g‘oyalari o‘rganiladi.

Shuningdek, “Xamsa”ning Sharq mumtoz adabiyotidagi xamsachilik an‘anasi bilan bog‘liqligi hamda turkiy tilning badiiy imkoniyatlarini namoyon etishdagi o‘rni yoritiladi.

Tadqiqot jarayonida Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy hamda zamonaviy navoiyshunos olimlarning ilmiy qarashlari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, Xamsa, mumtoz adabiyot, epik doston, komil inson, badiiy tafakkur, xamsachilik an‘anasi, turkiy til.

Аннотация. В данной статье рассматриваются художественно-философские особенности произведения Алишера Навои «Хамса» и его роль в развитии узбекской литературы. Анализируются история создания произведения, композиционная структура, система художественных образов и отражённые в нём идеи гуманизма, духовного совершенства и справедливости. Особое внимание уделяется связи произведения с традицией написания «Хамсы» в восточной классической литературе. В исследовании также рассматриваются научные взгляды Низами Гянджеви, Амира Хосрова Дехлави, Абдурахмана Джамии и современных исследователей творчества Навои.

Ключевые слова: Алишер Навои, Хамса, классическая литература, эпическая поэма, философия, идеал совершенного человека.

Abstract. This article examines the artistic and philosophical significance of Alisher Navoi’s epic work “Khamsa” and its role in the development of Uzbek literature. The study analyzes the history of the work’s creation, its compositional structure, system of characters, and the humanistic ideas reflected in it. Particular attention is paid to the concept of the perfect human being, justice and spiritual development. The article also highlights the relationship between Navoi’s “Khamsa” and the tradition of Khamsa writing in Eastern classical literature.

Keywords: Alisher Navoi, Khamsa, classical literature, epic poem, philosophy, perfect human being, Turkic language.

O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixida Alisher Navoiy ijodi alohida o‘rin egallaydi. U turkiy xalqlar adabiy tafakkurini yangi bosqichga olib chiqqan buyuk mutafakkir shoir sifatida e’tirof etiladi. Navoiyning boy adabiy merosi nafaqat o‘zbek, balki butun turkiy xalqlar madaniyati rivojida muhim ahamiyat kasb etadi. Shoir ijodining eng muhim yutuqlaridan biri bo‘lgan “Xamsa” asari Sharq epik adabiyotining eng yirik namunalari qatoriga kiradi.

Sharq mumtoz adabiyotida “Xamsa” yozish an‘anasi XII asrda yashab ijod qilgan Nizomiy Ganjaviy tomonidan boshlangan. Keyinchalik ushbu an‘ana Amir Xusrav Dehlaviy va Abdurahmon Jomiy tomonidan davom ettirilgan. Alisher Navoiy esa ushbu an‘anani turkiy til asosida rivojlantirib, uni yangi bosqichga olib chiqdi. Shu sababli Navoiy “Xamsa”si turkiy adabiyot tarixida muhim voqea sifatida baholanadi.

Navoiy “Xamsa” orqali turkiy tilning badiiy imkoniyatlarini keng namoyon qildi. Olim E. E. Bertelsning ta’kidlashicha, Navoiy turkiy adabiyot tarixida epik poeziyaning eng yuksak namunalari yaratgan shoirlardan biridir¹.

Alisher Navoiy “Xamsa” asarini 1483–1485-yillar oralig’ida yozgan. Ushbu asar besh dostonidan iborat bo’lib, ular quyidagilardir: “Hayrat ul-abror”, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Sab’ai sayyor” hamda “Saddi Iskandariy”. Har bir doston o’ziga xos g’oyaviy mazmunga ega bo’lsa-da, ularni yagona konsepsiya – insonning ma’naviy kamoloti va komillikka intilishi birlashtirib turadi.

“Hayrat ul-abror” dostoni axloqiy-falsafiy ruhda yozilgan bo’lib, unda jamiyat hayoti, insonning axloqiy fazilatlari hamda adolat g’oyasi keng yoritiladi. Navoiy ushbu asarda insoniy fazilatlarni ulug’laydi va jamiyatda adolat ustuvor bo’lishi kerakligini ta’kidlaydi. Asarda hukmdorlarning xalq oldidagi mas’uliyati masalasi ham muhim o’rin egallaydi.

“Farhod va Shirin” dostoni esa muhabbat, fidoyilik va mehnat g’oyalarini ulug’lovchi epik asar hisoblanadi. Farhod obrazi shoir tomonidan ideal inson sifatida tasvirlanadi. U jasorat, sadoqat va mehnatsevarlik kabi fazilatlarning timsoli sifatida namoyon bo’ladi. Olim Aziz Qayumov Farhod obrazini tahlil qilar ekan, uni Sharq epik qahramonlari orasida eng mukammal obrazlardan biri deb baholaydi².

“Layli va Majnun” dostoni Sharq adabiyotidagi ishqiy-falsafiy dostonlarning eng mashhur namunalaridan biridir. Asarda ishq insonni ma’naviy kamolotga yetaklovchi kuch sifatida talqin qilinadi. Majnun obrazi orqali shoir inson ruhiyatining chuqur qatlamlarini ochib beradi.

“Sab’ai sayyor” dostoni ramziy va majoziy obrazlarga boyligi bilan ajralib turadi. Asarda yetti sayyora timsoli orqali turli hikoyatlar bayon qilinadi va inson hayoti hamda taqdiri falsafiy jihatdan talqin etiladi.

“Xamsa”ning so’nggi dostoni hisoblangan “Saddi Iskandariy”da tarixiy shaxs Iskandar obrazi asosida ideal hukmdor konsepsiyasi yoritiladi. Navoiy nazarida hukmdor adolatli, dono va xalq manfaatlarini himoya qiluvchi shaxs bo’lishi lozim.

Navoiyning butun ijodida bo’lgani kabi “Xamsa”da ham komil inson g’oyasi markaziy o’rinni egallaydi. Shoir nazarida insonning haqiqiy komilligi uning ma’naviy fazilatlarida namoyon bo’ladi. Halollik, saxovat, sabr-toqat, ilmga intilish kabi fazilatlar komil insonning asosiy belgilaridir.

Navoiy bu g’oyani epik qahramonlar orqali ifodalaydi. Farhod, Majnun va Iskandar obrazlari turli jihatdan komillik g’oyasini aks ettiradi. Shu jihatdan “Xamsa” nafaqat epik asar, balki inson ma’naviy kamolotining badiiy-falsafiy konsepsiyasi sifatida ham muhim ahamiyatga ega.

Alisher Navoiyning epik merosi ko’plab olimlar tomonidan o’rganilgan. Navoiyshunoslik sohasida Abduqodir Hayitmetov, Porso Shamsiyev, Hodi Zarifov, Aziz Qayumov kabi olimlarning ilmiy tadqiqotlari muhim o’rin tutadi.

Abduqodir Hayitmetov Navoiyning epik asarlarini o’rganar ekan, “Xamsa”ni shoir ijodining eng yuksak cho’qqisi deb baholaydi³. Porso Shamsiyev esa “Xamsa” dostonlarining matnshunoslik masalalarini o’rganib, ularning ilmiy nashrlarini tayyorlashda muhim xizmat qilgan. Rus sharqshunosi E. E. Bertels ham Navoiyning epik merosini chuqur tadqiq etgan olimlardan biri hisoblanadi. U Navoiyni turkiy adabiyot tarixidagi eng yirik shoirlardan biri sifatida baholagan.

Alisher Navoiyning “Xamsa” asari nafaqat g‘oyaviy-falsafiy mazmuni, balki o‘zining yuksak badiiy poetikasi bilan ham alohida ajralib turadi. Shoir ushbu asarda Sharq epik poeziyasi an‘analarini davom ettirar ekan, ularga yangi badiiy talqin va poetik yangiliklar kiritgan.

Ayniqsa, tasviriy vositalarning rang-barangligi, ramziy obrazlarning boyligi hamda badiiy tafakkurning chuqurligi “Xamsa”ni mumtoz adabiyotning eng mukammal namunalaridan biriga aylantiradi.

Navoiy epik tasvir jarayonida tashbeh, isti‘ora, mubolag‘a, talmeh kabi badiiy san‘atlardan keng foydalanadi. Bu vositalar orqali shoir obrazlarning ruhiy kechinmalarini chuqurroq ifodalaydi. Masalan, “Layli va Majnun” dostonida Majnun ruhiy iztiroblari tabiat manzaralari orqali ramziy tarzda tasvirlanadi. Cho‘l, sahro, tun va yolg‘izlik obrazlari qahramonning ichki ruhiy holatini ifodalovchi badiiy vosita sifatida xizmat qiladi.

“Farhod va Shirin” dostonida esa mehnat jarayonining tasviri alohida badiiy kuchga ega.

Farhodning tog‘larni teshib, ariq qazishi jarayoni shoir tomonidan epik ko‘lamda tasvirlanadi. Bu tasvir nafaqat qahramonning jismoniy kuchini, balki uning ruhiy matonati va maqsad sari intilishining badiiy ifodasi hisoblanadi. Shu jihatdan Farhod obrazi Sharq adabiyotida mehnatsevarlik va fidoyilik timsoli sifatida talqin qilinadi.

Navoiy poetikasining yana bir muhim jihati – ramziy obrazlardan foydalanishdir.

Ayniqsa, “Sab‘ai sayyor” dostonida sayyoralar timsoli orqali inson hayoti va taqdirining turli jihatlarini tasvirlanadi. Bu ramziy tizim asarning falsafiy mazmunini yanada chuqurlashtiradi.

Har bir sayyora bilan bog‘liq hikoya insoniy fazilatlar, hayotiy tajriba va ma‘naviy kamolot masalalarini yoritishga xizmat qiladi.

Alisher Navoiyning “Xamsa” asari turkiy tilning badiiy imkoniyatlarini namoyon etishda muhim rol o‘ynadi. Navoiy turkiy tilni yuqori darajadagi badiiy ifoda vositasiga aylantirdi. Shoir o‘z asarlarida xalq og‘zaki ijodi unsurlaridan, maqol va matallardan ham mohirona foydalangan.

Navoiy tilining yana bir muhim jihati uning obrazlilik darajasidir. Shoir tabiat manzaralarini tasvirlashda ham, qahramonlarning ruhiy kechinmalarini ifodalashda ham boy leksik vositalardan foydalanadi. Bu esa asarning badiiy ta’sirchanligini oshiradi.

Olimlarning ta’kidlashicha, Navoiyning “Xamsa”si turkiy adabiy til taraqqiyotida muhim bosqich bo‘lgan. Chunki bu asar orqali turkiy tilning nafaqat she’riy, balki falsafiy fikrlarni ham ifodalashga qodir ekanligi isbotlangan.

“Xamsa” asari Sharq mumtoz adabiyotidagi xamsachilik an‘anasining yorqin namunalaridan biridir. Nizomiy Ganjaviy tomonidan boshlangan ushbu an‘ana keyinchalik ko‘plab shoirlar tomonidan davom ettirilgan. Biroq Alisher Navoiyning “Xamsa”si ushbu an‘ana rivojida alohida bosqich hisoblanadi.

Navoiy o‘zidan oldingi xamsanavis shoirlar an‘analarini davom ettirgan holda, ularning asarlariga ijodiy yondashgan. Masalan, “Farhod va Shirin” syujeti Nizomiy ijodida ham uchraydi, biroq Navoiy ushbu syujetni yangicha talqin qiladi. U Farhod obrazini markaziy qahramon sifatida tasvirlab, uning mehnatsevarlik va fidoyilik fazilatlarini yanada chuqurroq ochib beradi.

Shuningdek, “Layli va Majnun” dostoni ham Sharq adabiyotida keng tarqalgan syujetlardan biri hisoblanadi. Biroq Navoiy ushbu syujetni chuqur falsafiy mazmun bilan boyitadi. Uning talqinida ishq insonni ma‘naviy kamolotga yetaklovchi kuch sifatida namoyon bo‘ladi.

Alisher Navoiyning “Xamsa” asari nafaqat adabiy, balki ma’naviy-ma’rifiy ahamiyatga ham ega. Unda ilgari surilgan insonparvarlik, adolat, saxovat va komil inson g’oyalari jamiyat taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Asarda tasvirlangan qahramonlar orqali shoir yosh avlodni ezgulikka, halollikka va ilmga intilishga da’vat etadi. Shu sababli “Xamsa” asari bugungi kunda ham tarbiyaviy ahamiyatini yo’qotmagan.

Zamonaviy tadqiqotchilar Navoiyning ushbu asarini milliy ma’naviyatning muhim manbalaridan biri sifatida baholaydilar. Chunki unda insonning ma’naviy kamoloti va jamiytdagi o’rni haqidagi chuqur falsafiy fikrlar ilgari surilgan.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiyning “Xamsa” asari o’zbek mumtoz adabiyotining eng yirik yodgorliklaridan biridir. Ushbu asar turkiy adabiyot tarixida yangi bosqichni boshlab bergan bo’lib, unda insonparvarlik, adolat, muhabbat va ma’naviy kamolot g’oyalari chuqur badiiy talqin etilgan.

Navoiy “Xamsa” orqali turkiy tilning badiiy imkoniyatlarini keng namoyon etdi hamda Sharq epik adabiyotida o’ziga xos badiiy maktab yaratdi. Asarda ilgari surilgan komil inson g’oyasi bugungi kunda ham o’z ahamiyatini yo’qotmagan. Shu sababli “Xamsa” nafaqat adabiy meros, balki insoniyat ma’naviy taraqqiyoti uchun muhim manba sifatida qadrlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bertels E.E. Navoi i ego vremya. Moskva: Nauka, 1965.
2. Qayumov A. Navoiy ijodi poetikasi. Toshkent: Fan, 1982.
3. Hayitmetov A. Navoiy ijodiy metodi. Toshkent: Fan, 1960.
4. Zarifov H. Alisher Navoiy va o’zbek adabiyoti. Toshkent, 1970.
5. Shamsiyev P. Navoiy asarlarining matnshunosligi. Toshkent, 1984.
6. Kononov A.N. Alisher Navoi. Moskva.
7. Alisher Navoiy. Xamsa. Toshkent: G’afur G’ulom nashriyoti.